

АНОТАЦІЯ

Кузьменко Р.І. Толерантність в людському бутті: екзистенціальні та гендерні виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2020.

Зміст анотації

Дисертація присвячена аналізу феномена толерантності в людському бутті. Використання таких методів, як герменевтичний та компаративістський, надало можливість проаналізувати концепції феномена толерантності, тенденції його розуміння та інтерпретації. Діалектичний метод, який набуває особливої актуалізації у періоди трансформацій в глобалізованому світі, сприяв осягненню активного характеру толерантності в контексті розуміння Іншого, діалогу суб'єктів, гендерного партнерства, співробітництва, співтворчості в освіті та науці в процесі вивчення іноземних мов.

На основі застосування проєкту сучасної філософської методології – метаантропології Н. Хамітова, який розвиває ідеї пізнього М. Шелера, досліджено прояви толерантності в буденному, граничному, метаграничному вимірах людського буття. Робиться висновок, що в буденному бутті людина проявляє толерантність, щоб сподобатись тим, від кого вона залежить. Вона поводить себе безпринципно, зовсім по-іншому реагує на зауваження керівників, ніж на зауваження рівних собі за положенням, витримує неприємну для неї поведінку іншої людини, навіть може миритися з грубим, образливим ставленням до себе, йде на поступки та компроміси заради отримання матеріальної вигоди в майбутньому. Усе це не є справжньою толерантністю, а лише її симуляцією. У даному випадку толерантність є псевдотолерантністю, що проявляється як пасивна смиренність, терпіння, стриманість, покірність іншому чи корисливість, лицемірство.

Проаналізовано, що в граничному вимірі буття людини специфіка толерантності зумовлюється волею до влади та егоцентричного пізнання і творчості. У цьому вимірі буття одна людина намагається домінувати над іншою, нав'язувати їй власний світогляд. Толерантність є нещирою, і проявляється тільки заради прагматичних цілей для одержання виключно свого блага.

У метаграничному бутті людини толерантність базується на щирості та повазі до Іншого, а тому породжує істинне гендерне партнерство в стосунках, що зумовлює безкорисливість, «красу стосунків з людьми» (С. Крилова), піднімає їх на рівень доброзичливості й співтворчості. Толерантність стає цілісним та зрілим проявом особистості, способом життя.

Вперше досліджено прояви гендерного партнерства в буденному, граничному і метаграничному вимірах людського буття та виявлено, що у кожному з цих вимірів толерантність має особливості прояву, і є необхідною умовою успішності їхнього партнерства. Якщо доброзичливе ставлення між партнерами буде взаємним, а толерантність проявлятиметься не лише на словах, а в діях та стосунках, партнерство буде конструктивним. Для досягнення критеріїв плідності толерантності в гендерному партнерстві в його екзистенціальних проявах, важливим видався запропонований Н. Хамітовим та С. Криловою андрогін-аналіз – метод, у межах якого буття особистості розглядається як духовно-душевна цілісність. Такий підхід дозволив усвідомити, що толерантність у найвищих своїх проявах здатна актуалізувати не лише душевність, але й духовність та є важливим проявом цілісності особистості, що породжує справжню толерантність.

У демократичному суспільстві гендерне партнерство, яке базується на толерантному ставленні до партнера протилежної статі, постає не лише теоретичним, а й практичним корелятом особистісної й суспільної взаємодії. Відносини з представником протилежної статі будуються на основі поваги до особистості Іншого та розумінні того, що існують відмінності між жінкою і чоловіком на психологічному й екзистенціальному рівнях. Іноді жінка може

бути більш маскуліною, ніж чоловік, а чоловік може в деяких випадках проявляти більшу душевність, сентиментальність. І це повинно тільки розвивати, доповнювати їхні стосунки, приносити взаємну користь та задоволення від партнерства.

Для дослідження зв'язку феноменів толерантності та любові в процесі екзистенціальної взаємодії особистостей виявився значущим гуманістичний психоаналіз Е. Фромма, зокрема щодо типів любові в бутті сучасної людини. Використання підходу Е. Фромма дає можливість співвіднести виміри любові й толерантності й усвідомити, що в умовах сучасного глобалізованого світу прагнення до взаєморозуміння та любові стає засобом збереження цілісності й гідності особистості.

Толерантність і любов є основою, на якій будуються людські відносини, вони зближують та об'єднують людей. Це моральні якості, якими наділений Homo Sapiens для вираження свого ставлення до ближнього з метою успішної взаємодії. Любов – це гармонійне об'єднання з Іншим у красі відносин. Толерантність є запорукою сімейних стосунків, запобігає виникненню непорозумінь та конфліктів, зберігає подружні пари. У контексті аналізу прояву толерантності в сім'ї доцільним виявився розгляд відносин у різних сімейних типах, крайнощі яких представляють патріархальний і партнерський.

З'ясовано, що толерантність тією чи іншою мірою присутня у кожній із згаданих сімей. Проте прояви її різні. Так, у патріархальній сім'ї відносини будуються на субординації, домінуванні чоловіка, тому толерантність не є щирою і проявляється, передусім, жінкою заради її самозбереження. Партнерська сім'я – це сім'я, у якій відносини будуються на рівності, розумінні Іншого, як себе. Кожен однаково усвідомлює відповідальність як за свою долю, так і долю Іншого. Толерантність є основою сімейного добробуту.

Сім'я дає появу, народження нового життя, виховання та становлення особистості. Саме в ній формуються та розвиваються всі моральні якості, з якими доводиться жити. У сім'ї дитина робить перші кроки назустріч Іншому, отримує перший життєвий досвід і навчається як правильно діяти в різних

ситуаціях. Толерантність не є відокремленою, вона стає сумарністю всіх позитивних характеристик, які вдалось батькам прищепити дитині, та стає в нагоді в усіх життєвих ситуаціях.

Досліджено, що поява терміну «толерантність» у різних мовах пов'язана з певним періодом розвитку суспільства, і в кожній мові він тлумачиться по-різному. Кожна мова, як універсальний інструмент вираження, має свій варіант відчуття та означення феномену толерантності. Інтерпретація поняття толерантності достатньо багатоманітна. Воно включає: терпіння, стриманість, вміння поважати та прислухатися до чужої думки, бути поблажливим до вчинків інших людей, здатність визнавати право на відмінність від власних ідей чи помислів. Це ставлення до Іншого, на основі якого людина визнає, що кожен може думати, говорити і жити по-своєму.

Толерантність розглянуто як загальнолюдську цінність, здатність сприймати людину такою, якою вона є, спроможну на конструктивну взаємодію з Іншим, на основі рівності, поваги до неї як до особистості, розуміння, відвертості, доброзичливості та бажання діяти разом.

Доведено, що толерантне ставлення необхідне на всіх рівнях людського буття й у всіх сферах спільної дії людини: спілкуванні, співробітництві, співтворчості. Конструктивна спільна дія – це співпраця з Іншим: обмін інформацією, поглядами, думками, досвідом у процесі досягнення поставленої спільної мети на толерантній основі. Тільки завдяки толерантному ставленню до Іншого можливо пройти шлях від просто спілкування до співтворчості.

Обґрунтовано, що толерантність є одним з ключових принципів ефективності розвитку як освітньої і наукової сфери в цілому, так і творчої активності конкретного суб'єкта освітньої і наукової діяльності. Від проявів толерантності або інтолерантності до думки Іншого залежить прогрес у різних галузях освіти і науки та розвиток демократичних відносин у суспільстві. Толерантне ставлення до Іншого сприяє досягненню позитивних результатів у спільній діяльності, приносить успіх, спонукає до знаходження нових форм

спілкування, розширення контактів у галузі освіти та науки між науковцями в світі та встановлення партнерських відносин.

Виявлено, що толерантність у науці та освітньому процесі – це повага та розуміння, доброзичливе ставлення до Іншого, це рівність у висловлюванні думок, ідей та поглядів, це знаходження спільних ідей для досягнення поставленої мети. Наукова дискусія, спрямована на досягнення продуктивного результату, має базуватись на засадах плюралізму і демократизму. Формування таких критеріїв наукової діяльності розпочинається ще в період античності. При цьому результативне обговорення наукової проблематики неможливе без подолання догматизації знання і спроб насадження абсолютної істини. У свою чергу, сприйняття або заперечення конкретної ідеї, концепції, теорії має відбуватися на основі логічних аргументів та переконання, а не примусу чи нав'язування. Водночас саме здатність до плюралізму й подолання догматизму в мисленні стала основою для закріплення за науковцями статусу єдиної компетентнісної групи, здатної вирішувати проблеми у конкретній галузі наукового знання.

Принципова можливість виявлення толерантності саме в науковій сфері пояснюється не тільки повагою до думки Іншого в науковій дискусії, а й теоретичністю самої дискусії та її відірваністю від життєвого простору конфліктів. Натомість у сфері міжрелігійних дискусій неможлива принципова нейтралізація конфліктів через безпосередню релевантність істин віри. Однак і в науковій сфері рівень толерантності стає значно нижчим тоді, коли дослідницька діяльність (як-от, у випадку досліджень стовбурових клітин, досліджень ембріонів) стосується сфери релігійних і моральних принципів.

Обґрунтовано, що толерантність є основою для успішного освітнього процесу, головною метою якого є розвиток «4 К компетенцій»: формування критичного мислення, розвиток креативних здібностей, вміння вести комунікацію та здатність до командної праці кожної особистості. Володіння цими компетенціями, вміння спілкуватись з Іншим, налагоджувати та підтримувати контакти є необхідною умовою сьогодення. Володіння

іноземною мовою є вимогою часу, що надає можливості особистості не розгубитись в майбутньому та набути свободи, як внутрішньої, так і зовнішньої.

Знання іноземної мови є необхідною умовою у подоланні відстані між народами світу. Світ глобалізується, дає нам змогу зустрічі з Іншим, який має свою культуру та традиції, спілкується іншою мовою. Мова виступає знаряддям пізнання традицій, звичаїв Іншого. Тільки знаючи та розуміючи мову Іншого, людина зможе пізнати його, його ментальність, особливості життя. Виникає реальна потреба у володінні іноземною мовою, яка дозволяє обмінюватись інформацією, знаннями та спонукає до співпраці з Іншим, стимулює розвиватися та реалізовувати свій творчий потенціал. Толерантність під час вивчення іноземної мови допомагає любити мову Іншого, але не зраджувати рідній, дає можливість зрозуміти, що не існує поняття «чужа мова», а є мова, яка відрізняється звучанням, і яка заслуговує ввічливого ставлення, як до носія цієї мови, так і до самої мови.

Толерантність – це необхідна та незамінна для кожної людини чеснота, яка сприяє розумінню та зближує з Іншим на всіх екзистенціальних рівнях людського буття.

Ключові слова: толерантність, буття людини, освіта, наука, мова, екзистенціальні виміри, гендерні виміри, гендерне партнерство, любов, сім'я, співтворчість.

ABSTRACT

Kuzmenko R. I. Tolerance in Human Existence: Existential and Gender Dimensions. – Qualifying Academic Paper. Manuscript.

Thesis for the degree of higher education of Doctor of Philosophy, Specialty 033 Philosophy. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2020.

Abstract content

This thesis is dedicated to the analysis of the phenomenon of tolerance in human existence. To achieve the goal and solve the tasks in the academic paper hermeneutic and comparative approaches were used. These methods made it possible to analyze the concepts of the phenomenon of tolerance, tendencies of its comprehension and interpretation. The use of the dialectical method, which is becoming very popular in periods of transformation in a globalized world, has made it possible to understand the active nature of tolerance in the context of understanding the Other, dialogue, gender partnership, cooperation, co-creation.

On the basis of the application of modern philosophical methodology, which develops the ideas of the late M. Scheler - metaanthropology - the manifestations of tolerance on the ordinary, frontier, meta-frontier dimensions of human existence have been studied. It has been concluded that in the ordinary dimension of human existence, man shows tolerance to please those on whom he depends, behaves unscrupulously, restrainedly, reacts completely differently to the remarks of leaders, than to the remarks of peers, withstands unpleasant behavior of another person, can even put up with a rude, abusive attitude towards himself, makes progress, and compromises to get his / her goals. So, we can not call this real tolerance, because it is only its simulation. In this case, tolerance is pseudo-tolerance, which manifests itself as passive humility, patience, restraint, obedience to others or selfishness.

It has been analyzed that in the frontier dimension of human existence, man shows tolerance as the technology of manipulation. In this dimension of existence, one person tries to dominate another, to force his/ her own opinions. Tolerance is insincere and manifests itself only for pragmatic purposes in order to obtain only one's own good.

Only in the meta-frontier human existence of man tolerance is based on sincerity and respect for the freedom of the Other, and therefore becomes a real openness in relationships, which determines selflessness, the beauty of relationships with people, raises them to a higher level, respect and friendliness. So, only a mature and holistic personality can manifest real tolerance.

For the first time, the manifestations of gender partnership in the everyday, borderline and meta-border dimensions of human existence were studied, and it was found that in each of these dimensions tolerance has its own peculiarities, and it is a necessary condition for their partnership success. If a friendly attitude towards the partner is reciprocal, and tolerance is manifested in actions and relations towards the Other, the partnership will be successful. To understand the criteria of the fruitfulness of tolerance in gender partnership in its existential manifestations, the androgyn analysis proposed by N. Khamitov and S. Krylova proved to be important as a method within which the existence of the individual is considered as spiritual and soulful integrity. This made it possible to realize that tolerance in its highest manifestations is able to actualize not only soulfulness but also spirituality and is an important manifestation of the integrity of the personality, it gives birth to true tolerance.

Speaking about gender partnership in a democratic society, we can state that it is based on a tolerant attitude towards the Other, and it is not only theoretical but also practical correlative of personal and social interaction. Relationships are built on respect for the other's personality and understanding that there are differences between a woman and a man on the psychological and existential levels. Sometimes a woman can be more masculine than a man, and a man can in some cases show more sincerity, sentimentality. And it should only help, complement their relationship and bring mutual benefits, and satisfaction from the partnership.

To study the connection between the phenomena of tolerance and love in the process of existential interaction of individuals, E. Fromm's humanistic psychoanalysis proved to be significant, in particular, regarding the types of love in the existence of modern man. Using E. Fromm's approach makes it possible to

correlate the dimensions of love and tolerance in the existence of modern man and realize that in today's globalized world, the desire for mutual understanding and love becomes a means of preserving the integrity and dignity of the personality.

Tolerance and love are the foundation on which human relationships are built, they bring people together and unite them. These are the moral qualities that Homo Sapiens has for expressing his/ her attitude to his/ her neighbor for successful interaction. Love is a harmonious union with the Other in the beauty of the relationship. Tolerance is the key to family relationships, that prevents misunderstandings and conflicts, keeps married couples. In the context of the analysis of the manifestation of tolerance in the family, it was expedient to consider the relationships in different family types, the extremes of which are patriarchal and partnership.

Tolerance has been found to be more or less present in each type of these families. However, its manifestations are different. So, in a patriarchal family, relationships were based on the subordination, the dominance of the husband, and tolerance was manifested primarily by women for the sake of its preservation, it was not sincere.

A partner family – is a family in which relationships are built on equality, understanding the Other as oneself. Everyone is equally aware of the responsibility for their own destiny and the destiny of the Other. Tolerance is the foundation of family well-being.

The family gives birth, new life, upbringing and personality development. All the moral qualities with which man has to live are formed and developed in it . In the family the child takes the first steps to meet the Other, gets the first life experience, observation and learns how to act properly in different situations. Tolerance is not isolated, it becomes the sum of all the positive characteristics that parents have managed to implant in the child, and becomes an opportunity in all life situations.

It has been studied that the introduction of the term “tolerance” in different languages is associated with a certain period of development of society, and in each

language it is interpreted differently. Each language, being a universal tool of expression, has its own version of the feeling and definition of the phenomenon of tolerance. The interpretation of the concept of tolerance is quite diverse. It includes: patience, restraint, the ability to respect and listen to other people's opinions, to be lenient with other people's actions, the ability to recognize differences from one's own ideas or thoughts, and the attitude to the Other, based on which one recognizes that others may think or act differently.

Tolerance is considered as a universal value, the ability to perceive a person as he/ she is, capable of constructive interaction with the Other, based on equality, respect for the individuality, understanding, openness, friendliness, and desire to act together.

It has been proved that a tolerant attitude is necessary at all levels of human existence and in all spheres of joint human action: communication, cooperation, co-creation. Constructive joint action – is cooperation with the Other – the exchange of information, views, opinions, experiences in the process of achieving a common goal on a tolerant basis. Only through a tolerant attitude towards the Other is it possible to go from simple communication to co-creation.

It is substantiated that tolerance is one of the key principles of effective development of both the educational and scientific sphere in general, and the creative initiative of a particular subject of educational and scientific activities. Progress in various fields of education and science, and the development of democratic relations in society depend on the manifestations of tolerance, or intolerance to the opinion of the Other. A tolerant attitude to the Other contributes to the achievement of positive results in joint activities, brings success, encourages finding new forms of communication, expanding contacts in the field of education, and science between scientists in the world and establishing partnerships.

Tolerance in science, and the educational process is considered as respect, and understanding, a friendly attitude to the Other, it is equality in the expression of thoughts, ideas and views, it is finding common ideas to achieve the goal. Scientific discussion, aimed at achieving a productive result, should be based on the principles

of pluralism and democracy, the formation of which as criteria for scientific activity began in antiquity. Thus, effective discussion of scientific problems is impossible without overcoming dogmatization of knowledge, and attempts of planting of the absolute truth. In turn, the perception or denial of a particular idea, concept, theory should be based on logical arguments and beliefs, not coercion or imposition. At the same time, the ability to pluralism and overcoming dogmatism in thinking became the basis for securing for scientists the status of a single competence group capable of solving problems in a particular field of scientific knowledge.

The fundamental possibility of manifesting tolerance in the scientific sphere is explained not only by respect for the opinion of the Other in scientific discussion, but also by the theoretical nature of the discussion itself, and its detachment from the living space of conflicts. Instead, in the sphere of interreligious discussions, it is impossible to neutralize conflicts in principle due to the direct relevance of the truths of the faith. However, in the scientific field, the level of tolerance becomes much lower when research activities (such as in the case of stem cell research, embryo research) touch on the field of religious and moral principles.

It is proved that tolerance is essential for a successful educational process, the main purpose of which is the development of the following 4 competencies: the formation of critical thinking, development of creative abilities, communication skills and the ability to cooperate. Being competent at mentioned above skills, the ability to communicate with the Other, to establish, and maintain contacts is a necessary condition of today. Mastering a foreign language is a requirement of the time, which will allow the individual not to get lost in the future, and gain freedom, both internal and external.

Knowledge of a foreign language is a necessary condition for overcoming the distance between the peoples in the world. The world is globalizing, gives opportunities to meet the Other, who has his/ her own culture and traditions, speaks another language. Language is an instrument of getting acquainted with the traditions and customs of the Other. Only having a command of a language of the Other, a person will be able to know his/ her mentality, the peculiarities of life. There

is a real need to know a foreign language, which provides opportunities to exchange information, knowledge, and encourages cooperation with others, develops, and realizes creative potential. While learning a foreign language tolerance helps to love the language of the Other, not to betray the native one, makes it possible to understand that there is no such concept as a “foreign language”, but there is a language that sounds different that deserves respect, both to the native speaker and to his/ her language.

Tolerance is a necessary and indispensable virtue for every person, which promotes understanding and rapprochement with the Other on all existential levels of human existence.

Keywords: tolerance, human existence, education, science, language, existential dimensions, gender dimensions, gender partnership, love, family, co-creation.

Список публікацій здобувача

Основні теоретичні положення і висновки дослідження відображено в наукових публікаціях:

1. Кузьменко Р. Діалектика толерантності та любові в людському бутті. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2017. Вип. 123 (№ 7). С. 200–203.

2. Кузьменко Р. Толерантність: етимологія і семантика. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич; НПУ імені М. П. Драгомнова, ВГО Українська академія наук. Київ: Гілея, 2018. Вип. 128 (№ 1). С. 223–227.

3. Кузьменко Р. Кореляція феноменів толерантності і любові в людському бутті. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2018. № 02 (18). URL: https://sp-sciences.io.ua/s2624535/kuzmenko_raisia_2018_.correlation_of_the_phenomena_love_and_tolerance_in_human_being_social_and_human_sciences.polish-ukrainian_scientific_journal_01_17

4. Кузьменко Р. Толерантність як основа спільної дії в бутті людини. *Вісник Національного авіаційного університету*. Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. Київ: НАУ, 2019. Вип. 1(№ 29). С. 93–98.

5. Кузьменко Р. Толерантність під час вивчення іноземної мови: філософсько-антрополочний та культурологічний аспекти. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe*. 2019. №02 (19).

URL: https://sp-sciences.io.ua/s2650841/kuzmenko_raisia_2019_.tolerance_during_the_study_of_a_foreign_language_philosophical-anthropological_and_cultural_aspects_social_and_human_sciences.polish-ukrainian_scientific_journal_02_22_

6. Kuzmenko R. I. Tolerance as Basis of Education. *Research Journal of Education, Psychology and Educational Sciences*. 2020. 1. (№ 1) P. 9–12. URL: <http://rjepss.ro/index.php/rjepss>

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кузьменко Р. Феномен толерантності як мистецтво життя. *Філософська антропология, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць III Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2016 р. ; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: Інтерсервіс, 2016. С. 167–169.

2. Кузьменко Р. Толерантність як основа співробітництва в майбутньому глобалізованому світі. *Глобалізований світ: випробування людського буття*: зб. матеріалів Міжнародної науково-теоретичної конференції, 6-7 жовтня 2017 р. Житомир: Євєнюк О. О., 2017. С. 125–127.

3. Кузьменко Р. Феномен толерантності в освітньому процесі. *Нові концепції викладання у світлі інноваційних досягнень європейської дидактики вищої школи*: зб. наук. праць Міжнародної науково-методичної конференції, 30-31 жовтня 2017 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 35–37.

4. Кузьменко Р. Проблема толерантності в контексті спільності. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*: зб. наук. праць IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 38–39

5. Кузьменко Р. Освіта як царица формування толерантної особистості. *Майбутнє особистості і сім'ї: контексти філософської антропології, психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць VI Міжнародної наук.-практ. конф., 22–23 травня 2019 р.; за ред. Н. В. Хамітова. Київ: КНТ, 2019. С. 200–205.

6. Кузьменко Р. Феномен толерантності як консолідуєчий фактор в людських відносинах. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний*

принцип університету. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 13 – 17 травня 2019 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 66–68.

7. Kuzmenko R. Tolerance as an Alternative to Egoism, Altruism and Narcissism. *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. Праць III та IV Всеукраїнських наук.-практ. конф.; за ред. Н. В. Хамітова, С. А. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 276–279.

8. Kuzmenko R. The Role of Tolerance and Social Skills for a Man in a Modern World. *Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)*: зб. Матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 – 21 лютого 2020 р. ; Запоріжжя: ЗДМУ, 2020. С. 65–67.

9. Кузьменко Р. Роль толерантності в науковій сфері. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*. Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософії та суспільствознавства, 20 – 21 травня 2020 р. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 51–53.

